

UDC 321.8:929 Lazarević S.
UDC 271.222(497.11)-523.6/(495 Athos)
UDC 726.71(=163.41)(495 Athos)
DOI: 10.2298/ZMSDN1553739G
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

КНЕЗ И ДЕСПОТ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЋ И МАНАСТИР ВЕЛИКА ЛАВРА СВЕТОГ АТАНАСИЈА НА СВЕТОЈ ГОРИ

ЈЕЛЕНА ГЛУШАЦ

Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
jelena984@hotmail.com

САЖЕТАК: Сачувано је пет повеља за манастир Велику Лавру које је издао Стефан Лазаревић. Оне сведоче о даривању села, поклона, прихода, ослобађању од дажбина. У раду ће бити објашњено како политичке околности деспоту нису дозволиле много могућности у привилеговању манастирских метоха у пограничној области – Петруском крајишту. Повластице су смањене због неопходности опремања и држања војске у сталној приправности због константне угрожености граница од османлијских упада. Анализом садржаја и форми релевантих извора, односно ктиторских повеља, овај рад ће представити мотиве, услове и активности приликом прилагања Велике Лавре од стране владарске куће Лазаревића¹.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Света Гора, Велика Лавра, кнез и деспот Стефан Лазаревић, монахиња Јевгенија, повластица, задужбина

Мотиви који су водили кнеза и деспота Стефана Лазаревића да помаже цркву, гради нове храмове и штити манастирска властелинства, били су различити. Брига о спасењу душе, исказивање благочестивости, захвалности Богу, али и стицање ктиторских права које су имали Немањићи и заштита угледних манастира, у немирно доба краја 14. и током првих деценија 15. века, довели да се наследник српског престола после 1389. године, упише у редове великих српских средњовековних ктитора светогорских манастира. Следио је речи које је цар Стефан Душан записао у општој хрисовуљи за Свету Гору: „да се Света Гора сачува слободна и неподложна и неповредива...” [Соловјев–Мошин 1936: 33]. У истом

¹ Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: „Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси” (ОИ 177029).

акту цар је наложио да светогорски метоси буду ослобођени земљарине, градозиданија, потраживања жита и стоке и поклона и свих других данака државних. Економски и финансијски обезбеђена манастирска властелинства, дозвољавала су монасима да неометано посвете живот Богу и време проводе у молитви за спасење њихових дародаваца. У тешким временима, у којима је Стефан Лазаревић владао, заиста је било потребно много вере и стрпљења за суочење са страшним искушењима која су се стално наметала.

Чувени манастир Велику Лавру основао је Преподобни Атанасије Атонски у 10. веку.² Даривао га је цар Стефан Душан 1347. године, када је хрисовуљом потврдио старе и дао нове поседе и привилегије [Новаковић 1912: 491–493; Соловјев–Мошин 1936: 118–122; Живојиновић 2006: 76–77]. Године 1361. цар Стефан Урош потврдио је дар своје мајке Јелене, приложен ради одржавања помена цару Стефану Душану [Новаковић 1912: 493–494; Живојиновић 2006: 87].

Манастир је, у више наврата, даривао и кнез Лазар. Његова прва повеља, настала 1375–1376. године, потврђује прилог монаха Дионисија и његовог брата Црепа, односно села Мутнице Горње и Петре Горње, трг Парафинов Брод, која су била ослобођена од дажбина [Новаковић 1912: 495; Анастасијевић 1922, 8–9; *Actes De Lavra IV* 1982: 181–184; Младеновић 2003: 17–21]. Затим, у Кознику 1381. године, на молбу игумана Ђерасима, кнез Лазар издаје документ којим се обавезује на годишње давање 100 литара сребра [*Actes De Lavra IV*, 184–185; Ћирковић 1983: 91–100; Младеновић 2003: 171–175].

Следећи ктиторску традицију својих претходника, кнез и деспот Стефан је наставио да прилаже и ослобађа поседе светогорских манастира на територији своје земље од одређених дажбина. Током његове владавине, остало је сачувано пет повеља којима је упућивао различите прилоге светогорској Великој Лаври. Све ктиторске повеље кнеза и деспота Стефана, издате до 1405. године, укључујући и Лаврине, донете су заједнички с књегињом Милицом, односно монахињом Јевгенијом и братом Вуком [Благојевић 1982а: 185–198].

Први документ Великој Лаври издали су 1394–1395. књегиња Милица и њени синови Стефан и Вук [Новаковић 1912: 495–496; Анастасијевић 1922: 9–10; *Actes De Lavra IV* 1982: 185–187; Младеновић 2007: 223–227]. На молбу игумана Теофана, од дажбина су ослобођена Лаврина села у Петрушкој области, односно од малих и великих работа: соћа, унче, бигље, поноса, орања, копања, жетве, сенокоса, грађења кућа и града [Младеновић 2007: 224; Поповић 2014: 460–464]. Међутим, Лазаревићи нису могли да привилегују села по питању дажбина султану Бајазиту, већ су наложили да их дају у складу са својим могућностима [Младеновић 2007: 224]. Треба истаћи да се обавеза плаћања унче, која је уведена крајем 14. века, први пут помиње у овој повељи [Веселиновић

² Детаљан попис извора и литературе везаних за Светог Атанасија Атонског и манастир Велику Лавру, с преводом типика, доступан је у: [Dennis 2000].

2006: 166, 221]. Она се исплаћивала два пута годишње, лети и зими, у сврху подмиривања војних обавеза [Благојевић 1982б: 122]. У каснијим повељама за Лавру, видеће се разграничење летње од зимске унче, односно обавеза да манастирски метоси морају исплаћивати летњи данак, што је јасан доказ о смањивању повластица манастирским властелинствима.

Уводни део повеље је готово истоветан као у већ поменутих повељама кнеза Лазара из 1375–1376. и 1381. године, затим и другим кнежевим повељама: Хиландару 1379–1380 [Miklosich 1858: 195; Даничић 1859: 138–140; Новаковић 1912: 449–450; Баришић 1974: 362; Синдик 1998: 68–69; Младеновић 2003: 131] и повељи којом кнез потврђује прилоге властелина Обрада Драгосаљића цркви Светог Ваведења у селу Кукањ. Иста аренга се користи у два документа кнегиње Милице и синова манастиру Хиландару из 1392–1402 [Miklosich 1858: 568–569; Новаковић 1912: 458–459; Шуица 2004: 107–123; Младеновић 2007: 156–157] и 1394–1402 [Miklosich 1858: 262–264; Новаковић 1912: 489–490; Младеновић 2007: 164–165] као и у следећој Лавриној повељи из 1398. године. Наведени акти почињу речима пророка Давида: „Доћи ће сви народи и пред Тобом, Господе!” [Свето Писмо 1997 (Псалми 85: 9)]. Лазаревићи, следећи божанске пророке, чувајући заповести и припремајући се за будући живот, радо прихватају молбе игумана и братије, који ће их заузврат помињати у својим молитвама.

Године 1398. из куће Лазаревића уследио је акт Великој Лаври који је требао да исправи грешку, коју је нехотимице направила монахиња Јевгенија [Новаковић 1912: 496–497; Анастасијевић 1922: 10–11; Младеновић 2007: 230–235]. Приликом њеног поклоњења султану Бајазиту у пролеће 1398. године [Григорије Цамблак 1989: 120], сусрели су је светогорски прот Јеремија с Лавриним калуђерима у месту Доксому близу Сера. Монахиња је дала манастирску земљу, која се налазила у Тргу, у Парафиновом Броду, духовнику Сисоју, не знајући да посед припада Лаври. У акту су дате прецизне међе поседа, које су омеђили монахињини људи Шишат и Зуб. Повеља је издата августа 1389. године у манастиру Жупањевцу.

Трећу повељу Велика Лавра добија од деспота Стефана 1407. године [Новаковић 1912: 497–498; Анастасијевић 1922: 11–13; *Actes De Lavra IV* 1982: 189; Младеновић 2007: 237–246]. На молбу игумана Генадија, „милоsrђем и наређењем законским вођен”, деспот „приноси мали дар” манастиру: села Курилово, Вранково, Шалудовац и Буљани [Младеновић 2007: 239]. Она су ослобођена свих обавеза, осим оних које су неопходне за деспотове потребе. Слично, као и села у Петрушкој области 1375–1376. године, ова су ослобођена соћа, чувања града, орања, копања, повоза, поноса, жетве, кошења сена, приселице и данка [Младеновић 2007: 240; Роровић 2014: 460–464]. Уколико неко од становника ових села побегне, калуђери су дужни да их врате назад, чак и ако је противно вољи одбеглих [Младеновић, 2007: 240]. Игуман Генадије и остали калуђери су се обавезали да ће једном годишње давати помен деспоту као ктитору, како то већ чине и за блаженог и увек спомињаног цара Душана [Младеновић 2007: 240]. За разлику од претходне две повеље, које имају истоветне

аренге, уводни део акта из 1407. године је знатно дужи и садржајнији. Овде, поред Библијских цитата и поређења, наилазимо на неколико ауто-биографских мотива. Користећи цитате из неприкосновеног ауторитета, Светог Писма, деспот Стефан образлаже разлоге прилагања, своје поступке и поткрепљује порекло своје власти. Како је она од Бога дарована и наслеђена од побожних и христољубивих претходника, деспот не жели да буде лишен побожности и чињена добрих дела. Господ је заповедио Мојсију да приноси светињи вредности попут злата, сребра, драгог камења, до најмањих ситница, што су следили будући побожни владари [Свето Писмо 1997 (2. Књига Мојсијева 25, 1–3); Младеновић 2007: 239]. Прилажући, они су себи „подигли усрдну срдачност и топлоту и веру душевну, која је вреднија од сваког злата и камења” [Новаковић, 1912: 499; Анастасијевић 1922: 13–14; Младеновић 2007: 239]. Настављајући добротинства, деспот Стефан, у складу с временом и могућностима, обезбеђује себи помоћ Пресвете Богородице и Светог Атанасија, односно наслеђује вечно царство [Младеновић 2007: 239].

Неколико година касније, односно 1414–1415, деспот је издао нову повељу Великој Лаври [Младеновић 2007: 253–257]. Игуман Теофан је са својим калуђерима затражио да деспот замени села која је даровао 1407. године, из разлога што су се она налазила на подручју које је у том периоду било стално угрожено од Османлија [Калић 1982: 88–89]. Летописи сведоче да је султан Муса током 1413. године пустошио Крушевац, Петруски крај, Сталаћ и Копријан [Стојановић 1927: 223 (бр. 620)]. Стога имања нису могла да привређују и задовољавају потребе манастира. Вишегодишње размирице између деспота и његовог брата, који су били увучени у борбе османлијских наследника за престо, негативно су утицале на манастирске приходе, привилегије и повластице. У том периоду, деспот Стефан је обезбедио себи неколико аделфата у Хиландару, што је још једно сведочанство о неизвесним временима у деспотовини крајем прве и почетком друге деценије 15. века [Miklosich 1858: 569–571; Новаковић 1912: 465–467; Младеновић 2007: 191–199]. Калуђерима Велике Лавре деспот није дао нове поседе, већ је истим селима обновио повластице, односно, ослободио их је соћа, градозиданија, градобљуденија, повоза, поноса и данка. Ослобођени су ових дажбина док год је деспот жив, осим у случају нужде [Младеновић 2007: 254].

Последњи акт издат Великој Лаври је уједно и последња сачувана приложничка повеља деспота Стефана. Настала је јануара 1427. године на деспотову иницијативу [Новаковић 1912: 500–501; Анастасијевић 1922: 14–15; *Actes De Lavra IV* 1982: 184; Младеновић 2007: 259–266]. Њена кратка аренга идентична је повељи из 1414–1415. године, у којој се деспот позива на речи цара Соломона по питању порекла власти [Младеновић 2007: 253–254, 260]. У разговору с игуманом Теофаном и калуђером Доротејом, деспот је зажелио да манастир организује помене после његове смрти, по одређеном поретку. До истека прве годишњице смрти, братија би требала да одржи шест помена са по двадесет литургија. Затим, после прве годишњице, будући помени би се требали одржавати једном годишње

уз припрему кољива, приливка и саборне трпезе, уз одржавање три литургије месечно [Младеновић 2007: 260]. Последњи прилог Лаври је чинио два сребрна и позлаћена свећњака, који су вредели 60 литара сребра и приход у износу од 20 литара сребра годишње од царине у Новом Брду [Младеновић 2007: 260]. Новобрдска царина, по деспотовој наредби, предаје се иконому са српских метоха, коју ће он носити у манастир на Свету Гору. Додељени су још и село Извор у Петрусу, с приходом од мимоходне царине, затим села Брница и Квасичевица. Сва су ослобођена од зимске унче, соћа, великих и малих работа за деспота, осим у неколико случајева. Села су имала обавезу да учествују у рату, који деспот води лично, да учествују у потерама на разбојнике, окупљају крајишку војску, као и да учествују у зидању искључиво града Београда, уколико то буде прописано и за друге Лаврине метохе. Такође, деспот није ослободио села плаћања летње унче [Младеновић 2007: 260]. Предвидео је могућност да изгуби територију где су се манастирски метоси налазили или да не буде у могућности да их поврати услед прогонства и смрти у другој земљи. Такве ситуације не би довеле до неиспуњавања Лавриних обавеза по питању вршења помена.

Лаврини поседи које је доделио кнез и деспот Стефан налазили су се у пограничној источној области, односно у Петруском крајишту [Благојевић 1989: 27–45]. Крајишта су имала посебна задужења која су се односила на заштиту границе. Законик цара Душана кажњавао је ону крајишку властелу која је допустила упад пљачкаша у земљу, односно уколико им није одузела плен при повратку [*Законик Стефана Душана цара српског* 2004: 177]. Петруски крај је био пуст све до тренутка када је од цара Душана поседе око града Петруса добио жупан Вукослав. Од тада па све до пада српске деспотовине, Петруско крајиште имаће важну одбрамбену улогу и постати једно од најугроженијих и најнемирнијих подручја српске државе. Жупан Вукослав и његови синови остали су упамћени као велики ктитори. Он је подигао цркву посвећену Богородици, која је имала своје властелинство сачињено од неколико села: Лештије, Мутница Доња, Брестије, Зубарије и Невидово. Жупанови синови су цркву и села заветовали манастиру Хиландару. Међутим, услед небриге манастирско властелинство је запустело. На молбу браће Држмана, односно монаха Дионисија и Црепа, поменути посед враћен је Вукославићима. Између 1375. и 1376. године, властелин Цреп је Великој Лаври поклонио три села, која су до тада припадала Богородичином властелинству [Младеновић 2003: 17–21].

Повећање материјалних обавеза према држави и смањење привилегија манастирских метоха, сведочили су о тешким временима, у којима је деспот морао да буде спреман за ратне походе у сваком тренутку. Одзимање одређених привилегија није се десило у једном тренутку. На основу деспотових повеља за Велику Лавру, јасно се види да је тај процес трајао годинама и да је био условљен тренутним стањем. Исто тако, повећање обавеза је важило за властелинства других манастира. Већ 1411. године, неколико села, које је дао манастиру Хиландару у замену за шест

аделфата, деспот није ослободио од плаћања „војнице и данка Господства ми” [Младеновић 2007: 193]. У повељи из 1417. године манастиру Ватопеду, када је приложио село Копривницу Новобрдском метоху, деспот га је ослободио уобичајених работа, али не „војске у Турке и на крајишту метоха Новобрдскога” [Lascaris 1935–6: 16–17; Младеновић 2007: 372].

У овом периоду, крајишка села су била прва на удару османлијске војске, која их је често пљачкала. То је доводило до ситуације да се становништво разбежи, а села опусте. У повељи из 1407. године, помињу се људи који беже „од плена Хасановог”, односно од османлијског заробљеништва [Младеновић 2007: 240]. Крајишко становништво је из ових разлога организовало потере на разбојнике који су их пљачкали, односно потечице. Становници Лавриних села су морали да учествују у потечицама, по деспотовој наредби из 1427. године [Младеновић 2007: 260].

* * *

Велика Лавра Светог Атанасија један је од светогорских манастира који су српски владари и властела богато даривали поседима и материјалним добрима. Манастир је своја добра стицао испуњавањем молби игумана и монаха, али и на иницијативу самог ктитора. Поседи су, у зависности од ситуације, коју је диктирало тренутно стање у држави, били привилеговани одређеним повластицама. Оне се укидају у моментима када је опасност од Османлија била на високом нивоу. Становништво манастирских села је пре свега, морало да учествује у војним обавезама, како материјално, тако и физички. У таквим околностима били су ослобођени оних работа које су се директно односиле на владарев двор. Кућа Лазаревића је издала укупно пет повеља у периоду од 1394–1395. до 1427. године. Велика Лавра је добила неколико села: Куриловају, Вранково, Шалудовац, Буљане, Извор, Брницу и Квасичевицу, затим јој је враћена земља у Тргу у Парађиновом Броду. Имала је приход од мимоходне царине у селу Извор, као од царине у Новом Броду. Аренге повеља одражавају побожност владарске куће, жељу да наставе традицију својих христољубивих предака, као и да се њени чланови упишу у редове највећих ктитора.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Анастасијевић, Драгутин (1922). Стари архив Лавре Атонске, *Сѿоменик СКА LVI*, Сремски Карловци: 9–16.
- Баришић, Фрањо (1974). О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона, *Зборник Филозофског факултета XII/1*, Београд: 357–376.
- Благојевић, Милош (1982а). Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, *Зборник радова Византолошког инстѿиуиѿа 21*, Београд: 185–198.
- Благојевић, Милош (1982б). Врховна власт и државна управа, у: *Истѿорија срѿског народа II*, ур. Ј. Калић, Београд: СКЗ, 109–127.
- Благојевић, Милош (1989). Крајишта средњовековне Србије, у: *Војне Крајине у јуѿословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Научни скупови САНУ, књига XLVIII, Одељење историјских наука књига 12, Београд: 27–45.

- Веселиновић, Андрија (2006). *Држава српских деспотова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Григорије Цамблак (1989). *Књижевни рад у Србији*. Прир. Д. Петровић, Београд: Просвета и СКЗ.
- Даничић, Ђуро (1859). Три српске хрисовуље, *Гласник Друштва Србске Словесности* 11, Београд: 138–140.
- Живојиновић, Драгић (2006). Регеста грчких повеља српских владара, *Мешовића браћа XXVII*, Београд: Историјски институт, 57–99.
- Законик Стефана Душана цара српског* (2004). На ново издао и објаснио Стојан Новаковић, фототипско издање (ур. Р. Михалчић), Београд: Лирика.
- Калић, Јованка (1982). Снажење Деспотовине, у: *Историја српског народа II*, Београд: СКЗ, 88–99.
- Младеновић, Александар (2003). *Повеље кнеза Лазара*, Београд: Чигоја штампа.
- Младеновић, Александар (2007). *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд: Чигоја штампа.
- Новаковић, Стојан (1912). *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Београд: СКА, књ. 5.
- Светио Писмо* (1997). Превод Комисије Светог архијерејског Синода СПЦ, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Синдик, Душан (1998). Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, *Хиландарски зборник* 10, Београд: 9–134.
- Соловјев, Александар и Мошин Владимир (1936). Грчке повеље српских владара, *Зборник за историју језик и књижевности српског народа*. Треће одељење, књ. VII, Београд: Српска краљевска академија.
- Стојановић, Љубомир (1927). *Сјари српски родослови и леиоисци*, Зборник за историју језик и књижевност српског народа. Прво одељење, књ. XVI, Београд – Ср. Карловци: Српска краљевска академија.
- Шуица, Марко (2004). Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру, *Сјари српски архив*, књ. III, Београд: 107–123.
- Actes De Lavra IV* (1982). P. Lemerle, A. Guillou, N. Svrnos, D. Papachryssanthou avec la collaboration de Sima Ćirković, *Actes De Lavra IV Etudes Historiques. Actes Serbes complements et index*. Par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svrnos, D. Papachryssanthou avec la collaboration de Sima Ćirković, Paris.
- Dennis, George (2000). 11 Ath. Rule: Rule of Athanasios the Athonite for the Lavra monastery, in *Byzantine Monastic Foundation Documents*, ed. by J. Thomas, A. Constantidines, Washington D.C: Dumbarton Oaks, pp. 205–231.
<<http://www.doaks.org/resources/publications/doaks-online-publications/byzantine-monastic-foundation-documents/typ018.pdf> (29. 9. 2015).
- Lascaris, Michel (1935–6). Actes serbes de Vatopedi, extrait des *Byzantinoslavica* 6, Prague: 3–23.
- Miklosich, Franz (1858). *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, Vindobonae*.
- Popović, Jelena (2014). Radne i novčane obaveze metoha svetogorskog manastira Lavre Svetog Atanasija u vreme vladavine kneza i despota Stefana Lazarevića, *Svet rada* (Beograd), XI, 3: 460–464.

PRINCE AND DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ AND MONASTERY
OF GREAT LAVRA OF SAINT ATHANASIUS ON MOUNT ATHOS

by

JELENA GLUŠAČ

The Institute of History,
36/II Knez Mihailo Street, Belgrade, Serbia
jelena984@hotmail.com

SUMMARY: Great Lavra of Saint Athanasius is one of the Mount Athos monasteries richly donated by Serbian rulers and noblemen with properties and material goods. The monastery was acquiring its properties by completing requests from abbot and monks, but also on the initiative of the founder himself. Depending on the situation, which was dictated by the current situation in the country, the estates were privileged to a certain extent. They were abolished in moments when the danger from the Ottomans was at a high level. The population of the monastery villages primarily had to participate in military service both materially and physically. In such circumstances they were exempt from those work obligations directly related to the ruler's palace. House of Lazarević had issued a total of five charters in the period from 1394/1395 to 1427. Great Lavra received several villages: Kurilovo, Vrankovo, Šaludovac, Buljane, Izvor, Brnica and Kvasičevica, then had its property in Trg in Paraćinov Brod. It had revenue of transit customs in the village of Izvor and from customs office in Novo Brdo. Introductions of charters reflect the piety of royal family, desire to continue the traditions of their god-loving ancestors and to enroll its members in the ranks of the largest benefactors.

KEYWORDS: Mount Athos, prince and despot Stefan Lazarević, nun Eugenia, privilege, foundation